

UOT 81”37**AŞIQ ALININ LİRİKASINDA DİLİN SƏLİSLİYİ****Ə.Y.QASIMOV***Bakı Dövlət Universiteti**eles@box.az*

Məqalədə aşıq Alı yaradıcılığında, onun yaratdığı bədii nümunələrdə, artıq sözlərdən, məcazlar və s. istifadə etmədiyi, sözlərə həssaslıqla yanaşdığı, az sözlə çox məna ifadə etmə bacarığı, dilin saflığının qorunması, öz doğma ana dilinə dərinlən bələd olması araşdırılıb izah olunur.

Açar sözlər: dağlar, zimistan, rəncbər, teyman, Tükəzban, fəqir, Bəsdı.

“XIX əsrdən etibarən aşıq poeziyası öz üfqlərini genişləndirərək yeni zəmində inkişaf etməyə başlamışdır. Bu əsrdə yaşayan aşıqlar içərisində Göyçənin saz-söz ustalarının fəaliyyəti xüsusi diqqətəlayiqdir. Aşıq Alı sənəti ilə rəvnəqlənən bu yaradıcılıq aləmi Aşıq Ələsgər poeziyası ilə elə bir zirvəyə yüksəlmişdir ki, bu yüksəliş Azərbaycan aşıq şeirinin tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil etmişdir” (3, 12). Bu ədəbi mühitdə Ağ Aşıq yaradıcılıq məktəbi də öz rolunu oynamış, öz sözünü demiş, aşıq ədəbiyyatımıza öz dəsti-xəttini gətirmişdir. Ağ Aşıq məktəbinin ən layiqli davamçısı olan Aşıq Alı öz ustadının ideyalarını, ruhunu, üslubunu davam etdirmiş, yaşatmış, qorumuş, qiymətli bir miras kimi özündən sonrakı nəsələ ötürmüşdür.

Azərbaycan ədəbiyyatının fenomenal şəxsiyyətlərindən olan Aşıq Alı sözə tələbkarlıqla yanaşan, sözün qədrini bilərək mənasını qoruya-qoruya işlədən sənətkarlardan olmuşdur. Bir söz sərrafı olaraq o, yaratdığı bədii nümunələrdə artıq ifadə və ibarələrə yer vermir, yersiz məcazlardan qaçırdı. Tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə onun şeirlərində bir dənə də olsun artıq kəlməyə rast gəlmək mümkünsüzdür. Araşdırmaçılar aşığın qoşmasını, gəraylısını, ustadnaməsini, bayatısını, tənçisini, təsnifini sanki riyazi dəqiqliklə qurulmuş bir düsturla müqayisə edirlər. Folklorşünasların fikirlərinə görə onun əsərlərindən bir kəlməni, bir sözü, hətta kiçik bir bağlayıcını da çıxarmaq əsərdə məna itkisinə səbəb ola bilər. Buna görə də o, sözə söz dəyəri verərək, söylədiyi sözü düşünərək söyləyirdi:

Alı, sərhesab ol müdam hər işdə,
İnsanlar xar olur naqis vərmişdə
Elə söylə, elə davran gərmişdə,
Bir təmiz qəlb səndən qaralanmasın (2, 66).

Məlumdur ki, Aşıq Alı şeirlərində fikrini elə yığcam ifadə edir, az sözlə elə geniş məna tutumu yaradır ki, biz bir neçə qısa misra ilə ən geniş və müxtəlif məfhumlar barədə təsəvvürə malik oluruq. Həm təsvir olunan məkanın adı və səmti, həm də təbiəti və gözəlliyi barədə məlumatlandırırıq. Bu da aşığın sənətkarlığından, sözləri, kəlamları zərgər dəqiqliyi ilə işlətməsindən irəli gəlir. Bu xüsusiyyət onun müxtəlif janrlarda yazdığı şeirlərdə əksini tapır. Aşıq şeir şəkilləri içərisində sanbalına və poetik quruluşuna görə ağır janrlardan olan təcisləri də o, ustad peşəkarlığı ilə yarada bilmişdir. Nümunələrə nəzər salmaqla bunun şahidi olmaq mümkündür:

Güman etmə nankorluğu az ardı,
Səmtsiz uçan səmasında azardı.
Bəd xələfin cismi cana azardı,
Nə qədər cövr etsə, ata bilməzsən (2, 10).

Bu nümunədə sənətkarın öz doğma dilinə dərinləndirən bələdliyi, onun leksik-semantik məna tutumuna vaxif olması aydınca hiss olunur. Aşıq cinasları elə ustalıqla işlətməmişdir ki, bu həm Azərbaycan dilinin mükəmməlliyini təzahür etdirir, həm də aşığın sənətkarlıq qabiliyyətini üzə çıxarır. Onun istənilən mövzuda, istənilən təcisinə nəzər salsaq, eyni peşəkarlığın izlərini görürük:

Səndən kənar necə qərar eylərəm,
İnsana pənahsan, qalasan, dağlar.
Sənsiz bu aləmdən fərar eylərəm,
Həmdəm olub qeydə qalasan, dağlar (1, 29).

“Qalasan, dağlar” adlı bu təcisdə də çox gözəl poetik siqlətli cinaslar yaradılmışdır. Nümunədə “qalasan, dağlar” ifadəsi birinci dəfə “qala”, “qəsr” mənasında, ikinci dəfə isə “qeydə qalmaq”, “qayğısına qalmaq” feilinin arzu şəklində işlədilmişdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, heç bir bəzək-düzək olmadan, adi sözlərlə gözəl, səmimi ifadə tərzində Aşıq Alının qüdrətini təsdiqləyən sübutlardandır. O, istifadə etdiyi xitablarla həm müraciət etdiyi ünvanı diqqət mərkəzinə çəkir, həm də fikrini çatdırarkən sözlərin daha diqqətlə seçilməsinə nail olur. Ağrı dağına xitabən yazdığı qoşmaya nəzər salmaq yerinə düşər:

Havalanıb ərş üzünə qalxmısan,
Dağların sultanı, nər, Ağrı dağı.
Bahar əyyamıdır, zimistan keçib,
Əksilməz sinəndən qar, Ağrı dağı! (2, 48).

Müəllif dilinin səlisliyi, gözəlliyi məharətlə işlədilmiş bədii təsvir vasitələri “Ağrı dağı” qoşmasında da özünü göstərir. Şeirdə Ağrı dağının havalanıb ərş üzünə qalxması metafora, dağların sultanı, nər ifadəsi rəmz, əksilməz sinəndən qar ifadəsi isə metonimiyadır. Növbəti bənddə yenə də mükəmməl məcazlar sistemi davam edir:

Əriməz buz dağın, il üstən keçər,
Elə ormanın var gülüstan keçər.
Sərindən açılmaz zimistan keçər,
Ətəyində bağça bağ, Ağrı dağı (2, 48).

Bu bənddə isə buz dağı ifadəsi epitet, “Elə ormanın var gülüstan keçər” təşbehi eyni zamanda bədii təzadla da müşayiət olunur. Onun dağlara müraciətlə yazdığı şeirlərinin əksəriyyətində eyni dil səlisiyi ilə qarşılaşırıq. Məsələn, “Dəlidağ” şeirində “Neçə yaylaq asılıbdı yaxandan” misrası metafora, Dəlidağın başda taca bənzədilməsi isə təşbehdir. Həmçinin xitablar üzərində qurulan şeirlərində də dilin mükəmməliyi özünü göstərir. Kəkliyə xitabən qələmə aldığı şeirdən misralara nəzər salmaq kifayətdir: “Qəmli oxuyardım mən səndən betər, Düz çağrılır adın: “xınalı kəklik” (1, 33). Yaxud da “Qızlar dəstələnib gəzər oylağı, Oylaq, bizim oyaqlara bənzərsən” (3, 290) kimi təbiət təsvirli şeirləri öz cazibədarlığı, nəfisliyi, yığcamlığı, lakonikliyi, məzmun dolğunluğu, forma gözəlliyi ilə könülləri oxşayır, xəlqiliyi ilə seçilir.

Aşiq Alı şeirlərinin bədii dil mükəmməliyi yalnız təbiət mövzulu əsərləri ilə məhdudlaşmır. Eyni poetik vüsəti onun gözəllərin vəsfinə həsr etdiyi şeirlərində də görə bilərik:

Bizim elin gözəlinin
Camalından doymaq olmur.
Boy-buxunu can alandır,
Ləbləritək qaymaq olmur (2, 7).

Bu gəraylıda bədii təsvir vasitələrindən yerli-yerində istifadə edilmiş, el arasında işlədilən idiom və ifadələrə meydan verilmişdir. Nümunədə “Camalından doymaq olmur” misrası metonimiya, “can alandı” birləşməsi mübaligə, “Ləbləritək qaymaq olmur” sətirləri isə təşbehlə bəzədilmişdir.

Eyni fikirləri onun ictimai məzmunlu şeirlərinin dilinə də aid edə bilərik. Gəraylılarına nəzər salmaqla onun dilinin necə axıcı və rəvan olmasını müşahidə etmək olar. Baxmayaraq ki, nümunə gətirdiyimiz gəraylılarda mövzu bədbin ruhludur, şeirin dil gözəlliyi ona xüsusi şüxluq gətirir:

Şah başında tac yaşadı,
Rəncbər əkdi – ac yaşadı,
Xoş sözə möhtac yaşadı,
Nə insaf, nə iman oldu (2, 15).

və ya

Aldı müflis danasını,
Mələr qoydu anasını,
Qorudu öz xanasını
Çara ahu-zara qaldı (2, 63).

Aşiq Alı dilinin orijinallığı bir də onda özünü göstərir ki, o, təsvir etdiyi bütün predmet və anlayışlara olduqutək, gözəllərə də müşahidəçi kimi yanaşmayıb, onlara öz münasibətini bildirir, onları özünəməxsus dillə oxşayır. “Qurbandı” rədifli qoşmasına diqqət etsək görərik ki, 6+5 bölgüsünə əsaslanan şeirin bir bəndində bölgünün ikinci tərəfi eyni söz birləşməsinin təkrarından yararlanıb, amma yenə də yoruculuq yox, dil rəvanlığına səbəb olmuşdur:

Əhdə peyman ara eşqin yolunda,
Olmaya qəlb qara, eşqin yolunda,

Bir vəfalı yara eşqin yolunda
Bivəfa aşiqin yüzü qurbandı (2, 31).

Aşıq Alı şeirində estetik zövq, gözəlliyə can atma, bu gözəlliyin dolğun və real təsviri, vəsfi xarakterik cəhətdir. Bu gözəlliyin bütün irili-xırdalı cəhətləri, ən müxtəlif detalları bəzən ayrılıqda bütün bir şeirin əsas mövzusunə çevrilir, mükəmməl məcazlarla ifadəsini tapır:

Nə maralda, nə ceyranda görmədim,
Belə sərraf, belə sərxoş ala göz.
Əfsun edib saldı məni azara,
Ucbatından hey çəkirim nala, göz (2, 29).

Aşıq gözəlin gözünü təsvir etmək üçün tutarlı vasitələr tapır, bu onların təsir gücünü artırır. Birinci-ikinci misralarda “nə maralda, nə ceyranda görmədim” mübaligəsi, ikinci misrada “belə sərraf, belə sərxoş” epitetləri ilə ifadə olunmuş gözəllik mənbəyidirsə, bəndin sonrakı misralarında onu əfsun edib azara salan, nalə çəkməyə vadar edən bəla mənbəyidir. Sonrakı bənddə aşıq gözlərə daha canlı, daha alleqorik münasibət bəsləyir. Göz adı bir bədən üzvü deyil, real həyatı varlıqdır, poetik obraz olaraq canlandırılır. Aşıq Alı gözəli, gözəlliyi yalnız ona xas olan bir qələmlə, poetik dillə vəsf edir:

Sənsən qönçə dəhan, sərvə xuraman,
Yaraşsın bağça-bağa Tükəzban!
Bəyaz sinə, eyin şəhla, qaş kaman,
Müştaq oldum ay qabağa Tükəzban! (2, 40).

Qoşmada Tükəzbanın üz cizgiləri bədii təsvir vasitələri ilə çox zərif şəkildə verilmişdir. Burada “qönçə dəhan”, “sərvə xuraman” sözləri təşbeh, “bəyaz sinə”, “qaş kaman”, “eyin şəhla” sözləri bədii təyin-epitetlər, “yaraşsın bağça-bağa” ifadəsi isə metonimiyadır.

Aşığın şeirlərinin dilinin səlisliyi və gözəlliyi eyni zamanda onun yaratdığı mükəmməl daxili qafiyələnmədə də özünü göstərir:

Artırdın məlalım, həm qeylü-qalım,
Tərk edim mahalım, sərf edim malım,
Ya ölüm, ya alım, yox desən, zalım,
Aşkar oldu son sualım, Bəsdə yar (2, 23).

Diqqət etsək görürük ki, bəndin bütün misralarında bölgü sərhədləri həm qafiyədir, hətta sonuncu misra da həmin qanunauyğunluğa tabe edilmişdir. Başqa bir şeirində isə qafiyələnmə elə tərzdə aparılmışdır ki, həm məzmun, həm də forma vəhdəti nümayiş olunmuşdur:

Özgələrdən bizə xətər yetişməz,
Eyləməsək özümüzə özümüz.
Alışmışam, öz oduma yanırım,
Qoy söykənsin közümüzə közümüz (2, 24).

Aşığın nəinki qoşma və gəraylılarında, həmçinin azhecalı miniatür təsniflərində də dil-üslub mükəmməlliyi özünü göstərir. Cəmi beş hecadan ibarət olan bu şeir şəkillərində həm dolğun qafiyələnmə vardır, həm də poetik axıcılıq əks olunub:

Rütbə gözənlər,
Fəqir əzənlər,
Candan bezənlər,
Yamandır yaman (4, 49).

və ya

Xəzanda xəzəl,
Gərmişdə düz əl,
İsmətli gözəl
Gözəldir, gözəl (4, 66).

Verilmiş bəndlərin ilk üç misrasının öz aralarında agəngdarlıq yaratması bir yana, dördüncü misraların eyni sözün təkrarından yaranan ritmi ürəyə yatımlıdır. Ümumiyyətlə, həmin formada yazılmış digər şeirlərində də Aşıq Alının eyni sənətkarlıq məharətinin şahidi oluruq:

Eşqin canımda,
Xanımanımda.
Mənim yanımda
Qalasan, Bəsdə. (4. 69)

Misralara diqqət etsək, bir ünvanın digər bir ünvanla eynilik təşkil etdiyini müşahidə edərik. Belə ki, əvvəl arzu olunur ki, “eşqin canımda” olsun. Deməli, söhbət aşıqın öz canından, öz vücudundan gedir. Sonra isə həmin canın öz “xanımanımda” qalmasını diləyir. Maraqlısı budur ki, bu xanıman elə “mənim yanımda” yer alan ünvanıdır. Zəncirvari şəkildə ilk üç misrada eyni nəsnədən söhbət gedir. Yalnız son misrada məlum olur ki, bu arzuların o biri tərəfində Bəsdə dayanır.

Aşığın bayatı janrında yazdığı əsərlərində də fikrin dolğunluğu dilin mükəmməlliyi hesabına üzə çıxır. Digər tərəfdən bu janrda yazılmış şeirlərdə cinslərə müraciət etməyin özü bir peşəkarlıq tələb edir:

Mən aşıqəm, yar aşıq
Kəmsər gəzər yaraşiq,
Dolan tap o zənəni,
Olsun ömrə yaraşiq (4, 66).

Bayatının ilk misrasında “aşıq” və “aşıq” sözləri ustalıqla fərqləndirilmişdir. Sadə cümlədən qurulmuş ikinci misrada isə “yaraşiq” sözü tamamlıq vəzifəsini daşıyır. Son misralar isə təyin budaq cümləsi ilə ifadə olunduğundan “ömrə yaraşiq olan” feili sifət tərkibi poeziyanın tələblərinə uyğun olaraq feilin əmr şəklində işədilmişdir.

Ümumiyyətlə, nümunələrə nəzər saldıqca aşığın sözlərə həssaslıqla yanaşdığıнын, sözün həqiqi mənasında az sözlə çox məna ifadə etmək bacarığının şahidi oluruq. Məsələn:

Birini mürvət ucaltdı,
Birini qeyrət ucaltdı.
Birini sərvət ucaltdı,
Xoşhal etdi mal birisin (2, 16).

Bəndində ilk üç misrada üç vurulsun üç hasilinə əsaslanan sözlərdən istifadə edilmişdir. Əslində isə həmin sətirlərdə doqquz yox beş fərqli söz işədilib. Misraların hamısı “birini” təkriri ilə başlayıb, “ucaltdı” rədifi ilə tamamlanır. Belə çıxır ki “mürvət, qeyrət, sərvət” sözləri hər biri təkbaşına misralar arasına əlaqəni bərpa etməklə yanaşı, həmçinin qafiyələnmənin ağırlığını da öz üzərlərinə götürmüşlər. Yəni aşıq az söz işlətməklə həm fikrini çatdırıbilməmişdir, həm də ən optimal yoldan yararlanmışdır.

Nümunələrdən də göründüyü kimi Aşıq Alı poeziyası öz bədii qüdrəti, mükəmməl obrazlılığı ilə seçilən poeziyadır. Aşıq hansı janrda yazmasından asılı olmayaraq hər bir şeir şəklində fikrini dolğun məcazlarla, səlissəşəkildə ifadə etməyi bacarmışdır. Bu səbəbdən də onun lirikası həmişə diqqət mərkəzində olaraq, tədqiqatçıları maraqlandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Sazım, sözüüm. Bakı: Yazıçı, 1978
2. Aşıq Alı. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1982.
3. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. Bakı: Elm, 1983.
4. Həkimov M. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı: Maarif, 1986.

ЧЕТКОСТЬ ЯЗЫКА В ЛИРИКЕ АШЫГА АЛЫ

А.Ю.ГАСЫМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье проанализировано творчество Ашыга Алы, указывается, что в созданных им художественных образцах просматривается трепетное отношение к слову, стремление избегать многословия и умение кратко выразить глубокий смысл, защита чистоты языка, прекрасное знание родного языка.

Ключевые слова: горы, зима, ранжбар, тейман, Тюкезбан, Басди

THE CLARITY OF THE LANGUAGE IN THE LYRICS OF ASHIG ALI

A.Y.GASIMOV

SUMMARY

The article studies and interprets the absence of waste and figurative words, sensitive approach to words, craft to express a lot with few words, caution to preserve the purity in words, deep knowledge of the mothertongue in Asuq Ali's creativity and literary samples.

Keywords: mountains, winter, ranjbar, teiman, Tyukezban, Basdi